

Галина ДОБРІЛЬОЖА

ПОЛІСЬКА КОМПАРАТИВНА ФРАЗЕОЛОГІЯ
АНІМАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

У статті з'ясовано символіку концепту ведмідь у поліській порівняльній фразеології.

Ключові слова: фразеологізм, порівняння, зоонім, анімалістичний компонент, структура фразеологізму.

Здобуття й утвердження в Україні незалежності спричинило значний інтерес до всього автентичного – родоводу, історії, культури, народних вірувань, мови – і, як наслідок, сприяло активному розвитку такої важливої галузі лінгвістики, як діалектологія. Під терміном *діалектологія* (від гр. *нарїччя*, *говір* + *слово*, *вчення*) ми розуміємо розділ мовознавства, що вивчає діалектологічну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови, етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами¹.

Діалектна мова опрацьовується на кількох рівнях – фонетичному, граматичному, лексичному, синтаксичному, стилістичному, психологічному, культурологічному. Проте чи не найцікавіше вивчати територіальне мовне розмаїття на прикладах діалектної фразеології, адже тут і семантична відмінність: *целуїє йек вуж жабу* (Листвин Ов; 'мучить когось, знущається') і *смокче йак вуж жабу* (Харківщина; 'занадто пристрасно цілує'). Автентичні діалектні новели спостерігаються на фонетичному рівні: (*бреше йак мериканс'ке рад'іо* (Рижани ВВ), а також на лексичному рівні: *гарна б'і н'етра*, де *нетра* – поліська назва водяного чорта (Велідники Ов; 'дуже негарна'); *меле йек жоуна*, де *жовна* – поліська назва птаха іволга (Словечне Ов; 'занадто балакучий').

Як приклад всестороннього фразеологічного та діалектного опису ми пропонуємо для розгляду зоонім **ведмідь**, адже Полісся – зона лісів, і цей представник фауни здавна користувався чи не найбільшою фразеологічною увагою.

¹ Українська мова. Енциклопедія / Редкол. В. Русанівський, О. Тараненко та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 750 с. – С. 138.

На Поліссі, як і в інших регіонах, справжня доісторична назва грізного хижака втрачена, оскільки населення намагалося не вимовляти вголос справжній номен, щоб не накликало біди; ймовірно, що первинним був *арктос* (*орктос*)². Самі ж поліщуки користувалися евфемізмами: *медвед', ведмед', зв'ір, хаз айін, клишиног'її, косолап'її*, непрямыми номінантами: *в'їн* (*вон, вуон*), „*тої, шо ў л'ес'е*” і навіть всупереч народній моралі, називали звіра людським іменем – *Михайло, Мишко, М'їша, М'їха*.

Поліські легенди про походження ведмедя відображали загальноукраїнські та загальноєвропейські уявлення про найбільшого хижака помірних широт. У всіх міфах підкреслюється, що ведмідь – це перевертень, тобто грішний чоловік (чи то жадібний, чи невихований, чи жид), який через божественний вплив став ведмедем³. На Житомирщині зафіксовано легенду про ведмедя та мавпу, що виникли з людини-чаклуна, і тепер вони, так само, як люди, лазять по деревах та споживають людську їжу⁴. Причиною таких уявлень стало те, що ведмідь може стояти на задніх лапах як *homo sapiens*, а його підшви дуже нагадують людські. Мало того, „очевидці” навіть стверджували, що коли з убитого ведмедя здирали шкуру, то під нею було людське тіло, оперезане чоловічим паском, або ж знаходили залишки білизни, прикраси тощо⁵.

Як бачимо, ці та інші перекази про походження ведмедя ґрунтуються на тому, що це перевертень. Українські етнографи пояснювали першопричину таких доісторичних народних уявлень про перекидання тим, що „людина бачила в камені, дереві, тварині перетворену людину. Якщо неживу природу людина на перших етапах свого свідомого життя сприймала як живу, то тим природніше було бачити у ведмедеві, вовкові, собаці, сороці і т.п. перетворених людей”⁶.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу давньоруський феномен берсерків. У перекладі із давньоскандинавської мови *берсерк* (*р)и* – 'ті, що перетворилися у ведмедів'. Так називали воїнів-смертників, які в бою намагалися не зберегти своє життя, а навпаки – загинути,

² Коваль А. Слово про слово. – К.: Рад. Школа, 1986. – 382 с. – С. 112.

³ Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 732 с. – С. 336-337.

⁴ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1993. – 414 с. – С. 341.

⁵ Сто найвідоміших образів української міфології. – К.: Автограф, 2006. – С. 273.

⁶ Ящуржинский Х.П. О превращениях в малорусских сказках / В кн.: Українці: народні вирування, повір'я, демонологія / Упор. А.П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1991. – 637 с. – С. 554-555.

забравши із собою якнайбільше ворогів. Такі звіроподібні перетворення вважалися найвищою формою розвитку бойової люті в багатьох військових традиціях інших давніх етносів (іранців, хетів, греків, кельтів, зулусів, тюрків). Візантійський автор Лев Діакон у своїх записах згадував про русів із щитами до ніг, які перед атакою по-звір'ячому ревіли й видавали дивні, незрозумілі вигуки⁷.

До слова, у багатьох народів та народностей ще й до сьогодні зберігся особливий культ ведмеда, наприклад, Ведмеже свято пізно восени святкує народ мансі (Росія). Для цього містичного свята мисливець убиває звіра (вважається, що саме таким чином мисливець приводить до людей Лісового Духа), потім ведмежу голову прикрашають монетами, далі починаються символічні танці, оповідки про життя „того, що в лісі живе”, рольові ігри, а закінчується свято на п'ятий день ритуальним поїданням ведмежого м'яса й проханням вибачити за вбивство звіра в самого Хазяїна-ведмеда⁸.

Що ж до Полісся, то ще донедавна під час зимових святкувань хлопці наряджалися тваринами, найчастіше вдягали маски ведмеда чи кози. На думку українського етнографа Олекси Воропая, „звичай переодягатися та накладати на себе машкару – характеризуватися циганом, жидом, чортом, журавлем, ведмедем, козою – колядницькі та щедрівницькі ватаги запозичили від скоморохів”⁹.

З ведмедем у фольклорі пов'язуються народні прикмети: „У день сонцевороту (12 / 25 грудня) ведмідь повертається у своєму барлозі з одного боку на другий, і з цього часу „зима починає ходити у ведмежій шкурі””; „Перебіжить ведмідь дорогу – на удачу”; „Бачити ведмеда уві сні – на вітер, негоду”¹⁰.

Здавна вважали, що ведмідь знається з нечистою силою, а лісовик для нього чи то рідний брат, чи то служить йому як своєму господарю. Вірили, що ведмідь може присмирити злого домовика, для цього ведмеда обводили навколо господарства або обкурювали його шерстю будинок, приказуючи відповідні заклинання. Предки вважали, що хто з'їсть серце ведмеда, то позбудеться усіх хвороб; якщо почепити дитині на шию праве око ведмеда – буде сміливою; а якщо мисливець поміє рушницю у ведмежій крові, то йому щаститиме на полюванні.

⁷ Чуленюк М. Україна, яка шокує. Лабиринти історії. – Харків: КСД, 2005. – 252 с. – С. 140-141.

⁸ Я пізнаю світ. Свята різних народів: Дитяча енциклопедія / Автори-упорядники ІПолянська, Н.Юніна. – К: Школа, 2003. – 524 с. – С. 450-456.

⁹ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – 1 т. – К: Оберіг, 1991. – 257 с. – С. 91.

¹⁰ Войтович В. Українська міфологія. – К: Либідь, 2002. – 750 с. – С. 518.

Важливе місце займав зоонім *ведмідь* у дитячому фольклорі, тобто в колискових, казках, жартах, примовках, віршиках, загадках. Що ж до народного сприйняття ведмедя на побутовому рівні, то це – прислів'я та приказки, що мають мисливське підґрунтя: „На живому медведев'і шкури не купуї”; „Не ўбиўши ведмед'а / не д'іли шкуру”; „Де ведмед' / там і шкура”; „Йак на медвед'а мала галуза ўпаде / то в'ін ричит' / а йак велика / то в'ін моўчит' ”, а також прислів'я, що характеризують гастрономічні пристрасті ведмедя: „У ведмед'а дес'ат' п'ісен' і ўсе про мед”; „ Йак т'агли ведмед'а до меду / то ледве не в'ід'ірвали вуха / а йак т'агли ведмед'а в'ід меду / ледве не в'ід'ірвали хвоста”; „Рев'іў ведм'ід' не тому / шчо бжолі покусали / а тому / шчо меду уз'ати не дали”. Чимала група фразеологізмів характеризує надмірну незграбність і нездатність до навчання: „Чи хто видаў / шчоб ведм'ід' шчебетаў?”; „І ведмед'а ўчат' танц'увати”; „Ведм'ід' на вухо наступиў”. Однак це зовсім не так, адже ведмідь, наздоганяючи здобич, може розвинути швидкість до 70 км/год; він акуратно дістає жуків з-під кори, їсть ягоди і вправно ловить рибу. Ведмідь інколи вражає своєю сміливістю, він вступає в бійку з іншими хижаками, щоб відібрати здобич. Однак відомі випадки, коли ведмідь поведився як боягуз, – причиною такої поведінки може бути навіть заєць, що несподівано вистрибнув із-за куща. Від такого переляку у ведмедів розладнується шлунок („ведмежа хвороба”), а іноді від жаху ведмеді гинуть, то ж недарма кажуть: „Куди ї д'ілас' ведмежа натура”.

Проте, як би мовець не жартував з ведмедя, кожен розуміє, що то – жарт над самим собою, своїми недоліками та негараздами. Адже тварини – це не лише джерело одягу та їжі, але й еталон людських чеснот – і фізичних, і моральних. Як правило, такі фразеологізми свідчать про багатівікове, надзвичайно прискіпливе спостереження за способом життя тварини, її зовнішнім виглядом, поведінкою. Але завжди ця особливість бачиться очима людини – і, значить, є досить суб'єктивною. Характеризуючи свого ближнього назвою тварини, людина концентрує при цьому лише одну якість, робить із тварини символ цієї якості¹¹.

Не оминув процес фразеологічного переосмислення й нашого героя – ведмедя. У статті для розгляду ми пропонуємо фразеологізми з порівняльним компонентом, що зафіксовані на території Середнього Полісся й метафорично характеризують

¹¹ Мокиєнко В. Вглубь поговорки. – СПб: Авалон, 2007. – 256 с. – С. 107.

чимало вад зовнішності та характеру людини¹²:

'дурний': *розбирайець:а йек ведм'ід' на зорах* (Верлок Рд);

'байдужий': *забуў йак медвед'а жолуд'* (Бараші Єм);

'неудачливий': *летит йак ведмед' з бугра* (Куліші Єм);

'невдоволений': *бурчит йак ведмед'* (Верлок Рд); *реве йак бели ведмед' у жару* (Рихальськ Єм); *ворваўса йек медвед' на пас'еку* (Недашки Мл); *гонит йак з л'есу ведмед'* (Чижівка НВ);

'втомлений': *намучыўса б'і медвед' коло р'іби* (Черевки Ов);

'нахабний': *л'убит' йак ведм'ід' мед* (Високе Чр); *лубит йак ведмед' л'ізац:а* (Селець Нр); *л'убит йек медвед' здороўкац:а* (Словечне Ов); *хоче йак ведмед' бороц:а* (Пащини Кр); *приклаўса йак ведм'ід' до меду* (Дубники НВ); *ласи б'і медвед' на мед* (Листвин Ов); *занад'іўса йак ведмед' на пас'еку* (Куліші Єм); *прец:а йак ведмед' по л'ес'е* (Повч Лг); *прец:а йак ведмед' на рогат'іну* (Бехи Кр);

'незграбний': *швидк'і йак ведм'ід' за переп'ел'іцам'і* (Н.Борова ВВ); *швидк'і йек медв'ід' з'імоўу* (Журба Ол); *швидк'і йак медвед' і у зимов'ї спл'ачц'і* (Високе Чр); *жвави йек ведмед' за мухам'і* (Повч Лг); *жвав'і йак ведмед' до горобцоў* (Українка Мл); *ловит йек медвед' переп'олку* (Бучмани Ол); *неповоротки йак медвед' з'імоўу на пас'ец'е* (Вигів Кр); *повертайець:а йек ведмед' на цепу* (Н.Рудня Ов); *до прац'і йак ведм'ід' до танц'у* (Сали Чр); *клишоног'і йак ведмед'* (Дубники НВ);

'неохайний': *ўшурпаўса йак ведмед'* (Високе Чр); *чисти йек ведмед' под дошчем* (Ушомир Кр); *йак ведмед' заросли* (Селець Нр);

'сонливий': *хроне йак ведмед' у барлоз'е* (Чижівка НВ); *спл'ат йак ведмед'і под Роздво* (Черевки Ов);

'сильний': *здорови йек медвед'* (Бучмани Ол).

Мовознавці-фразеологи відзначають, що переважна більшість фразеологізмів із аніمالістичним компонентом характеризуються архаїчним походженням. Такі стійкі вислови допомагають реконструювати події давнини, дізнатися про давно втрачені реалії побутового та професійного життя предків, наприклад: *прец:а йак ведмед' на рогат'іну*, де *рогатина* – давня зброя мисливців у вигляді міцної розщепленої деревини, якою протикали груди ведмедеві; таке полювання було надзвичайно небезпечним для обох сторін.

Слід зазначити, що фразеологізми із зооморфічним

¹² Доброльожа Г. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин. – Житомир: Волинь, 1997. – 52 с. – С. 21-22.

компонентом надзвичайно поширені в українських говорах (варіюється тільки вибір тварин для фразеологічного переосмислення: на Поліссі – це заєць, вовк, лисиця, а у степових районах – лисиця, вовк, бабак, ящірка) – вони становлять до 42% від усіх ад'єктивних компаративних фразеологізмів¹³ і демонструють тенденцію до поповнення, особливо за рахунок долучення до фразеологічного зоопарку екзотичних тварин: *порваў морду йак маўна газ'ету* (Дубники НВ); *ради йек слон ў тапочках* (Бігунь Ов); *нараїд'іласа йек пава / а н'е скажеш / шо роз'ава* (Листвин Ов); *оч'і йак у скаженого оселец:а* (Високе Чр).

Абсолютно всі фразеологізми з анімалістичним компонентом мають яскраве конотативне забарвлення, тобто додаткові семантичні чи стилістичні відтінки, які надаються основному значенню й створюють емоційно-експресивне забарвлення висловлювання в зображенні, використанні іронії, глузування, а то й зневаги до особи з негативними якостями, наприклад, у фразеологічному вислові *прец:а йек медвед'я по л'ес'е* 'нахабно чогось домагається' експресивність досягається за допомогою просторічної, вульгарної лексеми *преться*.

Що ж до структури порівняльних фразеологізмів із зооморфічним елементом, то всі вони за будовою тричленні: А + В + С, де А – модуль порівняння, тобто ознака, яка порівнюється. У компаративних фразеологізмах із компонентом-зооназвою таке прифразеологічне слово (виражене прикметником чи дієсловом) є обов'язковим структурним елементом і служить зовнішнім показником семантики: *швидкий, неповороткий, преться, лізе* тощо. Наступний елемент структури – В, тобто порівняльний сполучник, що поєднує частини фразеологізму з порівняльним компонентом; переважно це односкладні порівняльні сполучники *йак, моў*, а також діалектні *йек, б'і (би)*. Відомий російський фразеолог, професор В. Мокієнко підкреслював, що сполучник *як* зразу надає назві тварини фразеологічного вигляду¹⁴. Третя складова компаративного фразеологізму – С – об'єкт порівняння, тобто з ким (чим) і за якими ознаками відбувається порівняння. Тут можливі варіанти від однослівного (*дужи йек / медвед'*) до структури підрядного порівняльного речення з пропущеним присудком, який легко за змістом відновлюється (*ловит йак / ведмед' переп'олку [ловит]*).

¹³ Бойко Б. Структурно-граматична характеристика ад'єктивних фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом // Мовознавство. – 1989. - № 3. – С. 50-54. – С. 53.

¹⁴ Мокієнко В. Вглубь поговорки. – СПб: Авалон, 2007. – 256 с. – С. 116.

Характерною ознакою анімалістичних фразеологізмів є їх універсальність щодо вживання й значення в багатьох етносах. Наприклад, в Україні представники абсолютно всіх говірок, спостерігаючи за ведмедем чи то безпосередньо, чи опосередковано (в зоопарку, цирку, через сприйняття творів художньої літератури), дали їм схожі фразеологічні характеристики: *хуткий йак медвед' за горобц'ам'і* (Волинь); *звивайес'е тайі медвед' у танц'у* (Наддністрянщина); *повертайец':а йак ведм'ід' за зайц'ом* (Луганщина); *швидкі йак ведм'ід' до перепелиц'* (Нижня Наддніпрянщина); *жваві йак ведм'ід' до карит* (Слобожанщина).

З усього сказаного вище можна зробити висновок про те, що ведмідь традиційно вважається тотемом лісових племен (зокрема поліщуків, волинян). І хоча донедавна ведмеді жили в лісах поруч із людьми, однак сьогодні вони зберегли свою присутність лише в обрядах різдвяного циклу, у фольклорі та фразеології.

Галина Доброльожа

Полесская компаративная фразеология анималистической направленности

В статье объясняется символика концепта медведь в полесской компаративной фразеологии.

Ключевые слова: *фразеологизм, компаративема, анималистический компонент, структура фразеологизма.*

Galina Dobrolyozha

Polissya comparative phraseology animal's tendency

The symbolism of bear concept in the Polissya comparative phraseology is explained in the article.

Key words: *phraseological unit (idiom), comparative unit, animals component, structure phraseological's.*